

Jacek NOWAK
Politechnika Śląska, Gliwice

OBIEKTY GEOTURYSTYCZNE CHORZOWA

Streszczenie. Chorzów, który w bieżącym roku obchodzi 750. rocznicę istnienia, swój obecny kształt zawdzięcza ponad dwu wiekom działalności górnictwa węgla kamiennego. W artykule przedstawiono kontekst historyczny, obecnie istniejące obiekty geologiczne oraz pamiątki związane z górnictwem. Wskazano także na konieczność ich ochrony oraz możliwości nowych, pozagórnicznych zastosowań.

GEOTURISTIC OBJECTS OF THE CHORZÓW CITY

Summary. Chorzów, this year celebrates the 750 anniversary of its existation. The form of the city is connected with the activity of the mining industry during two centuries. The history of the city, geological objects and the remains connected with the mining industry were presented in this article. Moreover necessity of the protection of these objects and new possibilities of their utilization were shown.

1. Charakterystyka obszaru miasta Chorzów

Miasto Chorzów zlokalizowane jest w centralnej części województwa śląskiego (50°18' szerokości geograficznej północnej, 18°57' długości geograficznej wschodniej). Zajmuje powierzchnię 33,5 km² [1, 2]. Pod względem morfologicznym leży na Płaskowyżu Bytomsko-Katowickim, w południowej części Wyżyny Śląskiej (wysokość terenu waha się od 268 do 321 m n.p.m.). Sieć hydrograficzna Chorzowa charakteryzuje się licznymi naturalnymi i sztucznymi wodami stojącymi oraz płynącymi. Południowa część miasta odwadniana jest przez Rawę, zaś wody z północnej części miasta odprowadzane są do Kłodnicy [1, 2].

Pod względem tektonicznym miasto Chorzów znajduje się na południowym skrzydle Siodła Głównego GZW. Oś siodła przebiega na linii Mysłowice – Chorzów – Zabrze. Występujące poprzeczne sfałdowania siodła powodują, że w Siodle Głównym wyróżnić można kilka kopuł oddzielonych depresjami. W rejonie Chorzowa występuje kopuła Chorzowa. Utwory karbonu poprzecinane są licznymi uskokami dzielącymi masyw skalny na odrębne bloki tektoniczne. Dominują dwa główne kierunki uskoków: południkowy oraz równoleżnikowy, zrzut uskoków dochodzi do kilkudziesięciu metrów. Północne obrzeża Chorzowa należą do południowego skłonu niecki bytomskiej.

Ponaddwustuletnia działalność górnicza pozwoliła na dokładne rozpoznanie budowy geologicznej omawianego terenu. Na przeważającym obszarze Chorzowa występują utwory karbońskie. W części północnej (na N od Chorzowa Starego oraz w rejonie Maciejkowiec) występują wapień i dolomity triasowe. Utwory te są przykryte osadami plejstocenu i holocenu (rys.1).

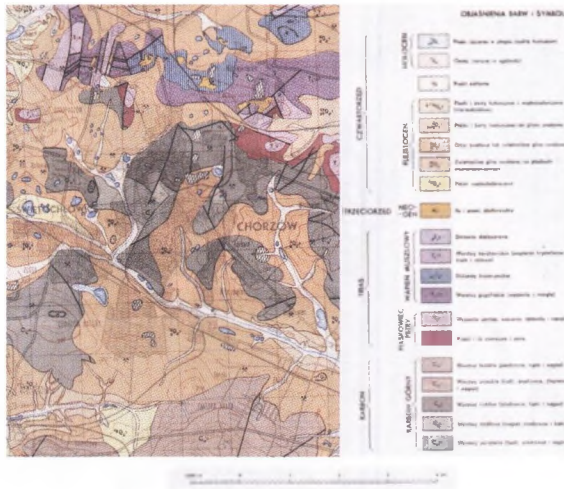
Osady plejstocenu i holocenu reprezentują głównie utwory plejstocenijskiej akumulacji wodnolodowcowej oraz współczesnej działalności wód powierzchniowych. Reprezentowane są one przez mułki, piaski i żwiry rzeczne oraz wodnolodowcowe, gliny zwałowe, lessy, mady. Miąższość tych osadów waha się od 0 do 80 m (maksymalne grubości w pobliżu koryta Rawy).

Utwory karbońskie zalegające pod osadami plejstocenu i holocenu reprezentowane są w części centralnej przez warstwy siodłowe otoczone warstwami rudzkimi, na południu występują warstwy orzeskie. Skały karbońskie wykształcone są w postaci osadów ilasto-piaszczysto-mułowcowych z wyraźną przewagą utworów ilastych. W łupkach ilastych występują skamieniałości flory karbońskiej, a także sferosyderyty. Psamity reprezentowane są przeważnie przez drobno- i średnioziarniste piaskowce o spoiwie ilasto-krzemionkowym lub krzemionkowym. W obrębie tych warstw występują pokłady węgla, które przez ponad dwa wieki podlegały eksploatacji.

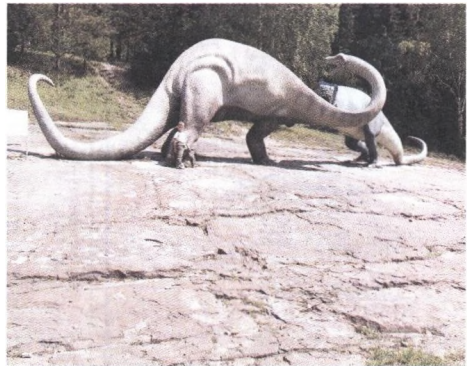
Występujące w północnej części miasta utwory triasowe reprezentowane są przez piaski i ility czerwone, wapień jamiste pstrego piaskowca oraz wapień gogoliński, a także dolomity kruszonośne wapienia muszlowego [2].

2. Historia działalności górniczej na terenie Chorzowa

Działalność górnicza na terenie Chorzowa ma wielowiekową tradycję. Jednym z historycznych dokumentów, w którym część badaczy dopatruje się wzmianki o obecnym

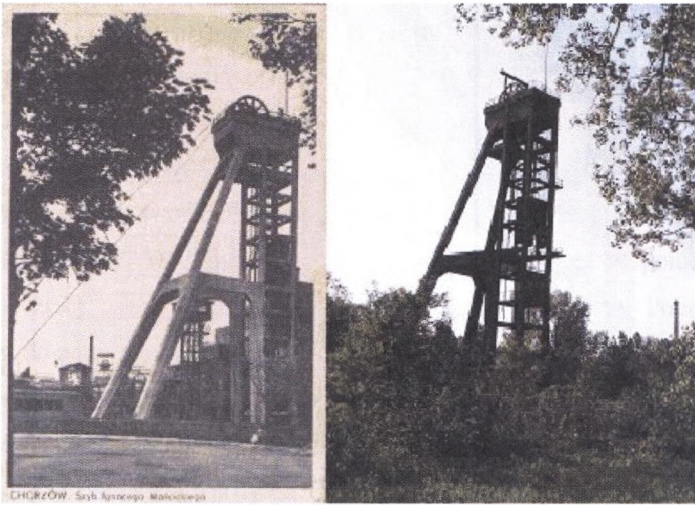
Rys. 1. Budowa geologiczna okolic Chorzowa – fragment Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski arkusz Zabrze. Państwowy Instytut Geologiczny 1957
 Fig. 1. Geological bulding of Chorzow – a part of the Detailed Geological Map of Poland

Rys. 2. Wychodnia piaskowców karbońskich na terenie "Kotliny dinozaurów" w Chorzowskim Ogrodzie Zoologicznym i ustawione na niej modele dinozaurów
 Fig. 2. The output of Cabon sandstones in the Valley of Dinosaurs in the Zoological Garden of Chorzów and the models of dinosaurs

Rys. 3. Zabudowania szybu wentylacyjnego Elżbieta stylizowane w formie gotyckiej architektury obronnej
 Fig. 3. The buildings of the ventilation shaft Elżbieta in the style of the military architecture of gothic

Rys. 4. Żelbetowa wieża wyciągowa szybu „Prezydent”. Widokówka z lat 30. ubiegłego wieku (ze zbiorów autora) oraz widok współczesny

Fig. 4. The „Prezydent” shaft. Postcard from the time of 30-ties years of the last century (from the autors collection) and the present view

Rys. 5. Budynek Inspekcji Górniczej, później SKARBOFERMU obecnie siedziba Banku Zachodniego. Widokówka z przełomu XIX i XX wieku (ze zbiorów autora) oraz widok współczesny

Fig. 5. The building of the Mining Inspection later SKARBOFERM. Now it is the place of the Bank Zachodni. Postcard from the XIX/XX centuries (from the autors collection) and the present view

Chorzowie, jest bulla papieża Innocentego II z 1138 roku, w której jest mowa o: „*wsī koło Bytomia, która nazywa się Zversow, z wieśniakami, kopaczami srebra, z dwoma karczmami*”. Wprawdzie większość historyków twierdzi, że nie ma dostatecznych dowodów, by potwierdzić, że Zversow to obecny Chorzów, lecz z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że już średniowieczni mieszkańcy Chorzowa starali się rozpoznawać i pozyskiwać surowce znajdujące się w ziemi [3].

Dobrze udokumentowana jest ponaddwuwiekowa historia eksploatacji węgla kamiennego. Zachowały się informacje o prowadzonych w XVIII wieku przez chorzowskich proboszczów pracach poszukiwawczych mających na celu rozpoznanie i pozyskanie bogactw naturalnych [3]. Największe zasługi dla rozwoju górnictwa w Chorzowie ma chorzowski proboszcz ksiądz Ludwik Bojarski. Odkrył on, w odległości około 700 m od wsi Chorzów, półtorametrowej miąższości pokład węgla. Po dokonaniem odkryciu wystąpił on do Wyższego Urzędu Górniczego we Wrocławiu o przyznanie mu, jako właścicielowi gruntu, pola górniczego wraz z prawem do jego eksploatacji. Po otrzymaniu odpowiednich zezwoleń przystąpiono do eksploatacji, wykorzystując do tego celu wydrążony pięciometrowy szyb wydobywczy. W 1791 roku uruchomiona została z inicjatywy pruskich władz górniczych kopalnia „Prinz Carl zu Hessen” (Książę Karol Heski) przemianowana od 1800 na „Königsgrube” (Kopalnia Król).

W XVIII i XIX wieku w okolicach Bytomia eksploatowane były rudy limonitowe [4]. Eksploatacja taka miała także prawdopodobnie miejsce w północnej części Chorzowa. Na mapie z 1911 roku [5] zaznaczono między innymi obszary występowania rudy limonitowej - żelaziaka brunatnego, który był pierwszą rudą wykorzystywaną w uruchomionej w 1799 roku z polecenia hrabiego Redena, Königshütte – Hucie Królewskiej. Właśnie występowanie w bezpośredniej bliskości pokładów węgla – rud żelaza, wapieni oraz wody potrzebnej w procesach technologicznych zadecydowały o wyborze przez hrabiego Fridricha Wilhelma Redena tej właśnie lokalizacji dla nowo zakładanej huty, a w konsekwencji o dalszym rozwoju obecnego Chorzowa.

Poza złożami rudy limonitowej na mapie z 1911 roku [5] odnotowano wystąpienia czerwonych galmanów oraz liczne kamieniołomy. Huta, kopalnie oraz dynamicznie rozwijająca się osada, a od 1886 roku miasto Królewska Huta potrzebowały materiałów budowlanych. Dlatego też w XIX i na początku XX wieku prowadzono eksploatację surowców skalnych. Na terenie obecnego Chorzowa działały kamieniołomy wapieni, dolomitów, piaskowców. Istniały także piaskownie pozyskujące piasek na potrzeby

budownictwa, zaś zlokalizowane w zachodniej części miasta cegielnie opierały swą produkcję na surowcach pozyskiwanych w bezpośrednim sąsiedztwie.

Wzrost w XX wieku znaczenia transportu kolejowego sprawił, że na terenie Chorzowa stopniowo zaprzestano pozyskiwania surowców skalnych oraz rud limonitowych. Bardziej opłacalne było sprowadzanie surowców i materiałów o lepszych parametrach spoza granic obecnego Chorzowa. Dawne kamieniołomy w znacznej mierze wykorzystane zostały jako miejsce składowania odpadów powstałych przy wydobyciu węgla kamiennego, a także odpadów antropogenicznych. Znaczna część terenów, gdzie pierwotnie prowadzono eksploatację surowców skalnych, weszła w skład terenów przemysłowych (Zakłady Azotowe, Kopalnia Barbara Chorzów) lub też w ciągu dziesięcioleci ponownie została pokryta szatą roślinną. Obecnie, jedynie w nielicznych miejscach na terenie Chorzowa obserwować można odsłonięcia skalne.

Górnictwo węglowe, które przez dziesięciolecia stanowiło jedną z głównych gałęzi gospodarki miasta oraz było bazą surowcową dla chorzowskich hut, dziś nie prowadzi już eksploatacji i zachowało się jedynie w formie szczątkowej. Jedynie dawna KWK Barbara-Chorzów funkcjonuje obecnie jako zakład czerpania wód dołowych. Pozostałe obiekty związane z wydobyciem węgla kamiennego zostały zlikwidowane i w większości przypadków bezpowrotnie utracone.

3. Obiekty geologiczne na terenie Chorzowa

3.1. Odsłonięcia skał karbońskich

Niewielkie wychodnie piaskowców karbońskich odsłonięte zostały w czasie prac przy budowie Drogowej Trasy Średnicowej. Jednak ich rozmiar oraz lokalizacja przy ruchliwej arterii komunikacyjnej powodują, że nie nadają się one do popularyzacji nawet jako lokalne atrakcje geoturystyczne.

Największe odsłonięcie skalne znajduje się na terenie Wojewódzkiego Parku Kultury i Wypoczynku. Jest to tak zwana „Kotlina dinozaurów” w Chorzowskim Ogrodzie Zoologicznym. W miejscu dawnego wyrobiska odsłaniają się szare, na powierzchni na skutek utlenienia związków żelaza brunatno – beżowe, średnioziarniste piaskowce karbońskie (rys. 2). Należą one do warstw rudzkich. Zapadają w kierunku południowym pod kątem 10-15°.

Z relacji okolicznych mieszkańców wynika, że wyrobisko to na przełomie XIX i XX wieku stanowiło bazę surowcową dla położonych w niedalekim Dębnie (obecnie dzielnica Katowic) młynów fosfatowych. Niestety, w materiałach źródłowych nie natrafiono na informacje, jakie minerały fosforu były w tym miejscu pozyskiwane.

To około 0,5 ha wyrobisko wykorzystane zostało w latach 70. ubiegłego wieku do ulokowania rekonstrukcji dinozaurów. 18 modeli wykonanych w naturalnej wielkości przedstawia późnokredowe gady, których kości odkryte zostały przez Polsko-Mongolską Wyprawę Paleontologiczną na pustyni Gobi [6]. Kotlina została udostępniona dla zwiedzających w 1975 roku, zaś kilka lat temu figury poddane zostały konserwacji, między innymi zostały pomalowane (rys. 2). Był to prawdopodobnie pierwszy tego typu obiekt na terenie naszego kraju.

3.2. Skały triasowe

Penetracje północnej części miasta ze szczególnym uwzględnieniem miejsc, gdzie na początku XX wieku istniały kamieniołomy skał węglanowych, nie dały pozytywnego rezultatu. W miejscach dawnych kamieniołomów znajdują się obecnie wysypiska śmieci, zwałowiska odpadów górniczych lub tereny zabudowane. Świadectwem o występowaniu skał węglanowych są jedynie okruchy wapieni występujące na polach i drogach gruntowych w północnej części miasta.

4. Obiekty kultury materialnej związane z wydobywaniem węgla kamiennego

4.1. Wieża wyciągowa szybu „Prezydent”

Jedną z charakterystycznych pionowych dominant w chorzowskim krajobrazie jest pamiątka po górnictwie węgla kamiennego, świadectwo dawnej górniczej historii miasta – wieża wyciągowa szybu Prezydent (rys. 4). Zlokalizowana jest ona przy ul. Kościuszki, na terenie byłej kopalni „Prezydent” (w końcowym okresie istnienia KWK „Polska” rejon „Prezydent”). Została wybudowana w 1933 roku według projektów opracowanych w 1931 roku przez inż. Ryszarda Heilemana z Katowic. Jako jedna z najnowocześniejszych na terenie Europy, przeznaczona była do zbiornikowego urządzenia wydobywczego służącego do podnoszenia węgla za pomocą dwóch zbiorników wypróżnianych spodem według systemu

Skip Comp. A.G. Essen. Nowatorskim rozwiązaniem było wykorzystanie do budowy 42,5-metrowej wieży żelbetu zamiast stalowych elementów konstrukcyjnych. Pierwotnie szyb, nad którym znajdowała się wieża wyciągowa, nosił imię „Wielki Jacek“, ale na cześć prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej prof. Ignacego Mościckiego nazwano go w roku 1937 imieniem „Prezydent“, a całą kopalnię imieniem „Prezydent Mościcki“. Zespół obiektów szybu Prezydent poza samą wieżą stanowiły: budynek maszyny wyciągowej z elektrycznym silnikiem asynchronicznym na 6 kV i 490 obr/min, budynek sortowni, gdzie za pomocą systemu przenośników, rusztów i sit węgiel był sortowany na 7 frakcji, skipu o pojemności 10 ton (w ciągu godziny można było wydobyć 500 - 530 ton węgla). Interesujące były także, wykonane w obudowie ceglanej, wyrobiska podszybia. Obiekty te powstały w czasie, gdy tereny górnicze w Chorzowie należały do spółki polsko-francuskiej Polskie Kopalnie Skarbowe na Górnym Śląsku zwanej „Skarboferm“ [7].

Obecnie budynek sortowni nie istnieje, został rozebrany w 1996 roku. W tym też okresie zasypany został szyb. Ocalała jedynie wieża wyciągowa, prawdopodobnie dzięki temu, że wykonana została z żelbetu, więc jej rozbiórka nie mogła przynieść korzyści w postaci pozyskanego złomu stalowego. Widoczna z wielu miejsc w Chorzowie wieża wyciągowa zyskuje ostatnio charakter jednego z symboli miasta. Niestety, teren, na którym jest zlokalizowana, znajduje się w prywatnych rękach, co utrudnia opiekę oraz poszukiwanie nowych zastosowań dla tego obiektu.

Planowany w pobliżu wieży nowy przebieg trasy DK 79 może sprawić, że tereny te staną się bardziej atrakcyjne dla inwestorów. Wieża mogłaby zostać zaadaptowana na potrzeby wieży widokowej, zaś u jej podstawy mogłyby powstać obiekty gastronomiczne. Innym pomysłem na jej wykorzystanie jest przystosowanie jej do skoków bungee.

4.2. Szyb Elżbieta

Jednym z najciekawszych pod względem architektonicznym obiektów przemysłowych na terenie Chorzowa jest zlokalizowany przy ul. Siemianowickiej szyb Elżbieta (rys. 3). Zespół budynków szybu powstały w latach 1913-14 według projektu Bauwekmeister Tschentschera, który projektował liczne obiekty przemysłowe na terenie Chorzowa. Szyb Elżbieta stanowił jeden z wielu szybów wentylacyjnych kopalni Prezydent, stanowiącej część pierwotnej kopalni Król (Königsgrube) założonej przez rząd Pruski w roku 1797. Pełnił także funkcje transportowe. W skład kompleksu szybu Elżbieta wchodzi: wieża z nadszybiem i składem drewna, budynek sprężarek, budynek maszyny wyciągowej, budynek rozdzielni,

budynek szatni i budynek portierni. Budynki te są murowane z cegły oraz tynkowane w sposób stylizowany w formie rustykalnego kamienia. Wszystkie posiadają formy neogotyckie, będące romantyczną reminiscencją obronnej architektury gotyckiej [7]. Obecnie budynki znajdują się w posiadaniu osoby prywatnej, która od kilkunastu lat prowadzi działania zmierzające do zaadaptowania ich na cele gastronomiczne – usługowe.

4.3. Siedziba SKARBOFERMU

Pisząc o pamiątkach górniczych na Śląsku, nie można pominąć znajdującego się przy chorzowskim Rynku niepozornego budynku, na którego elewacji umieszczono godło górnicze – pyrlík i żelazko (rys. 5). Dziś znajduje się w nim Bank Zachodni i niewielu przechodniów zdaje sobie sprawę z jego górniczych korzeni. Budynek ten wybudowany został w 1892 roku. Pierwotnie swą siedzibę miała tam Inspekcja Górnicza (Königliche Berginspektion), a w okresie międzywojennym Polskie Kopalnie Skarbowe (Skarboferm). Przez pół wieku w budynku tym zapadały ważne decyzje dotyczące rozwoju górnictwa nie tylko na terenie obecnego Chorzowa, ale i na Górnym Śląsku [8]. Obecny właściciel dba o należyty stan techniczny obiektu, celowe jednak wydaje się umieszczenie tablicy informującej o jego górniczej historii.

4.4. SztYGarka

Przykładem udanej adaptacji dawnych obiektów górniczych do nowych celów jest zlokalizowana na terenie niegdysiejszej kopalni Prezydent „SztYGarka”. W pomieszczeniach zajmowanych przez nadzór górniczy zorganizowane zostało Centrum Odnowy Biologicznej, zaś w dawnej kantine Centrum Restauracyjno – Konferencyjne z 3 salami na 30, 80 oraz 100 osób [8]. Odbywają się tam liczne imprezy okolicznościowe oraz kulturalne.

4.5. Pomnik hrabiego Redena

W centrum Chorzowa, na Placu Hutników znajduje się, odsłonięta w 2002 roku, wierna replika wykonanego w 1853 roku przez Teodora Kalidego, pomnika zasłużonego dla śląskiego górnictwa i hutnictwa, Friedricha Wilhelma von Reden.

5. Podsumowanie

W Chorzowie, mieście o długiej tradycji górniczej, zachowało się bardzo niewiele materialnych śladów górnictwa. Tym bardziej obiekty te należy chronić oraz popularyzować informacje o nich wśród mieszkańców. Można to wykonać zarówno przez artykuły w prasie lokalnej i regionalnej, jak i umieszczenie w pobliżu tych obiektów tablic informacyjnych z krótkimi notkami historycznymi.

Należy wspierać inicjatywy zmierzające do zaadaptowania szybów „Elżbieta” oraz „Prezydent” do nowych celów, tak by znalazły się pod należytą opieką i odzyskały swą dawną świetność.

Brak na terenie Chorzowa atrakcyjnych odsłoneń skalnych, które mogłyby się stać atrakcjami geoturystycznymi. Największe odsłonięcie zlokalizowane na terenie Ogrodu Zoologicznego może stanowić jedynie dodatkową atrakcję dla zwiedzających. W tym celu należy umieścić tam tablicę z informacją na temat skał karbońskich oraz samego odsłonięcia. „Kotlina dinozaurów” powinna być bardziej wykorzystywana przez Ogród Zoologiczny jako element reklamowy. Obecna „moda na dinozaury” sprawia, że może to być dodatkowy magnes przyciągający zwiedzających do chorzowskiego ZOO.

Liczba i rodzaj obiektów geoturystycznych na terenie Chorzowa sprawiają, że miasto to nigdy nie stanie się geoturystycznym potentatem. Jednak wykorzystując centralne położenie Chorzowa w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym, przy umiejętnych zabiegach marketingowych, Chorzów może się stać ważnym przystankiem na mapie szlaków geoturystycznych oraz szlaków pamiątek przemysłowych naszego regionu.

LITERATURA

1. Kondracki J.: Geografia regionalna Polski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
2. Program ochrony środowiska dla miasta Chorzowa na lata 2004-2007 wraz z prognozą do roku 2011. Urząd Miasta Chorzów 2003.
3. Drabina J.: Historia Chorzowa od średniowiecza do 1868 roku. Drukarnia Archidiecezjalna w Katowicach 1998.
4. Gabzdyl W.: Geologia i kopaliny Górnego Śląska. Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 1997.
5. Karte des Oberschlesischen Erzbergbaues No 24 Königshütte.
6. strona internetowa: www.paleo.pan.pl/museum/dino_valpl.htm#location
7. Szopa R.: Zabytki Chorzowa. Materiał niepublikowany.
8. Nowak J.: Chorzów na starych pocztówkach i współcześnie, Agencja Specjalistyczna Prasa i Książka, Katowice 2006.